

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2025-2-129-141

ӘОЖ 94(574)

ҒТАМА 03.29.00

**XIX-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ПЕТРОПАВЛ ТҰРҒЫНДАРЫ
ҚҰРАМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ**

Абуов Н.А.¹, Бекмурзина А.Н.^{2*}

¹*Петропавл қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ филиалы
Петропавл, Қазақстан*

^{2*}*«Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КеАҚ
Петропавл, Қазақстан*

*Хат-хабар үшін автор: assel-2009@list.ru

Аннотация

Қазіргі заманғы ғылым урбанистика мәселелерін шешуге белсенді түрде көңіл бөліп, туындайтын мәселелердің тиісті шешу жолдарын іздеуде. Біртұтас кеңістікті қалыптастыру, атап айтқанда, бірыңғай қалалық кеңістіктің ұқсастығы, елдердің заңнамаларын стандарттау, қалалардың әлеуметтік-экономикалық мәселелерінің шешімдері олардың аймақтық ерекшеліктерін жоймайды. Қазақстан бұл ілгерілеушілік қозғалыстан тыс қалған жоқ және тарихи урбанистиканы зерттеу отандық тарих ғылымының ең қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі болып табылады. Қаланың этнодемографиялық тарихы, мемлекеттік, өңірлік және жергілікті билік органдарының өзара іс-қимыл тәжірибесі, қазіргі кезеңдегі дамуы мен трансформациясы Қазақстан қалалары, соның ішінде шағын қалалар халқының құрылымын зерттеу қажеттілігін тудырады. Зерттеудің мақсаты – Петропавл қаласының мысалында тарихи ретроспективада Солтүстік Қазақстандағы этнодемографиялық процесстер, өйткені, онда қала халқының құрылымына әсер еткен барлық әлеуметтік-экономикалық процесстер жинақталған. Қолданылған тарихи әдістердің жиынтығы XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі қаланың әлеуметтік, этнодемографиялық дамуының спектрі мен динамикасын қарастыруға мүмкіндік берді. Әсіресе, өңір өлкетанушыларының пайдаланылған деректік материалдарын атап өту қажет.

Кілт сөздер: қала, Солтүстік Қазақстан, Петропавловск, этнодемографиялық үрдістер, көші-қон, қоныс аудару.

**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ПЕТРОПАВЛОВСКА
В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Абуов Н.А.¹, Бекмурзина А.Н.^{2*}

¹*Филиал Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в г. Петропавловске
Петропавловск, Казахстан*

^{2*}*НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева»
Петропавловск, Казахстан*

*Автор для корреспонденции: assel-2009@list.ru

Аннотация

Современная наука все больше обращается к решению проблем урбанистики, занимаясь поиском их решений. Формирование единого пространства, в частности схожесть единого городского пространства, стандартизация законодательств стран, социально-экономических решений проблем городов, все же не отменяет их региональные особенности. Казахстан не является в этом поступательном движении исключением и исследование исторической урбанистики является одним из наиболее динамично развивающихся направлений отечественной исторической науки. Этнодемографическая

история города, опыт взаимодействия государственных, региональных и местных органов власти, развитие и трансформация на современном этапе, вызывают необходимость изучения структуры населения казахстанских городов, в том числе городов малых. Целью исследования являются этнодемографические процессы в Северном Казахстане в исторической ретроспективе на примере города Петропавловск, где были с аккумулированы все социально-экономические процессы, влиявшие на структуру населения города. Совокупность методов использованных исторических методов позволила рассмотреть спектр и динамику социального, этнодемографического развития города на протяжении XIX до начала XX века, особо нужно отметить использованный источниковый материал краеведов региона.

Ключевые слова: город, Северный Казахстан, Петропавловск, этнодемографические процессы, миграция, переселение.

HISTORY OF THE FORMATION OF THE POPULATION OF PETROPAVLOVSK IN THE XIX - EARLY XX CENTURIES

Abuov N.A.¹, Bekmurzina A.N.^{2*}

¹*Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov
in Petropavlovsk, Petropavlovsk, Kazakhstan*

^{2*}*Manash Kozybayev North Kazakhstan University NPLC, Petropavlovsk, Kazakhstan*

*Corresponding author: assel-2009@list.ru

Abstract

Modern science increasingly turns to addressing the problems of urban studies, engaging in the search for their solutions. The formation of a unified space, in particular the similarity of a unified urban space, the standardization of national legislations, and socio-economic solutions to urban problems, still does not negate their regional specificities. Kazakhstan is no exception in this progressive movement, and the study of historical urban studies is one of the most dynamically developing areas of national historical science. The ethno-demographic history of the city, the experience of interaction between state, regional, and local authorities, development and transformation at the present stage, necessitate the study of the population structure of Kazakhstani cities, including small towns. The aim of the research is the ethno-demographic processes in Northern Kazakhstan in historical retrospect, using the city of Petropavl as an example, where all the socio-economic processes that influenced the city's population structure were accumulated. The combination of historical methods used allowed us to examine the spectrum and dynamics of the city's social and ethno-demographic development from the XIX to the beginning of the XX century, the source material used by local historians of the region is particularly noteworthy.

Key words: city, Northern Kazakhstan, Petropavl, ethno-demographic processes, migration, resettlement.

Кіріспе

Провинциалық қалалар, әсіресе шекаралас аймақта орналасқандар, әрқашан өзіндік ұлттық бояуымен, әлеуметтік-экономикалық даму ерекшелігімен ерекшеленіп, Қазақстанның тарихи тағдырында маңызды рөл атқарды. Тарихи ретроспективадағы қалалық елді мекендер көптеген өнеркәсіп салалары мен адам өмірінің маңызды орталықтары болды, революцияға дейінгі кезеңде олар елдің бүкіл аймақтарының дамуының маңызды әлеуметтік-экономикалық міндеттерін шешті. Алайда, әлемдегі қазіргі заманғы жаһандық өзгерістер, мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық құрылымның қайта құрылуы, басымдықтардың өзгеруі болашақта дағдарысқа әкелуі мүмкін. Жалпы әлемдік және аймақтық үрдіс ретінде демографиялық проблемалардың шиеленісуі ерекше алаңдаушылық тудырады. Петропавл қаласы және Солтүстік Қазақстандағы шағын қалалар үшін халықтың табиғи өсуінің төмендеуі тән, бұл халықтың көші-қон мәселесімен тәкелей байланысты.

XIX-XX ғасырдың басындағы Петропавл қаласының тарихын зерттеу қаланың шаруашылық өмірі мен халқының құрамы қалай өзгергенін, бұл өзгерістер қандай факторлардың әсерінен болғанын, олардың қала мен оның төңірегіндегі халқы үшін қандай маңызы болғанын көрсетуге мүмкіндік береді. Солтүстік Қазақстанның уездік қалаларының бірі ретінде Петропавл қаласының дамуында оның әлеуметтік-экономикалық дамуының ортақ белгілері мен ерекшеліктерін анықтаудың да маңызы зор. Бұл оның тарихын егжей-тегжейлі қадағалауға және белгілі-бір дәрежеде қорытындылаушы еңбектер жазу үшін негіз дайындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Петропавл қаласының дамуындағы этнодемографиялық процесстерді зерттеуде урбанистикада қолданылатын тарихи әдістердің жиынтығы пайдаланылды. Зерттеу әдіснамасының негізіне жалпы ғылыми принциптер, ең алдымен, тарихилық принципі қолданылды. Сонымен қатар, зерттеуде нақты-тарихи әдістер, атап айтқанда, ретроспективалық, проблемалық-хронологиялық, хронологиялық-сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи әдістер, сондай-ақ пәнаралық әдістер, мәселен статистикалық және қарастырылып отырған материалды өзектендіру және қорыту әдістері қолданылды. Осы әдістердің жиынтығы зерттелінген кезеңдегі қаланың әлеуметтік, этнодемографиялық дамуының спектрі мен динамикасын қарастыруға мүмкіндік берді.

Жалпыресейлік және сібірлік құжаттардың ауқымды деректік материалы талданды және пайдаланылды. Оларға халық санағының материалдары, анықтамалық-статистикалық және географиялық басылымдар жатады: Петропавл тарихы туралы маңызды ақпаратты «Обзоры Акмолинской области» жылдар бойынша ашып көрсетеді. Олар «Халық және тұрмыс деңгейі», «Ғылым және білім», «Денсаулық сақтау», «Дін», «Өнеркәсіп», «Ауыл шаруашылығы» және тағы басқа көптеген фактілерге байланысты мәселелердің кең спектрін қамтиды. 1864 жылғы «Памятная книжка для Тобольской губернии» да осындай сипатта.

Жалпы алғанда, сипатталған дереккөздер санаты қала тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық құрылымы туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Солтүстік Қазақстандағы және Петропавлдағы этнодемографиялық үрдістерді талдауда жеке шығу тегі бар дереккөздер маңызды рөл атқарды, олар: саяхат жазбалары, естеліктер, жол күнделіктері. Өлкетанушы М.А. Морозовтың «Петропавловск в дореволюционных литературных источниках. Очерки» атты еңбегінде жеке шығу тегі бар дереккөздердің жеткілікті үлкен спектрі жинақталған, онда XVIII ғасырдың соңынан 1916 жылға дейінгі қызықты маңызды ақпарат бар [1]. Бұл еңбекте халықтың демографиясы, олардың тұрмысы туралы мәліметтер пайдаланылды.

Мақала жазу барысында Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінде (СҚМА) өлкетанушы М.И. Бенюхтың № Ф.158. жеке қорынан пайдаланылған қызықты фактілер мен мәліметтер зерттелді. Ол Петропавл қаласының тарихы бойынша материалдарды жинау мен сақтауға зор үлес қосты, оның қоры әлі күнге дейін Солтүстік Қазақстан мен Петропавл қаласының тарихы бойынша құнды дереккөз болып табылады. Петропавл қаласының дамуының этнодемографиялық мәселелері бойынша алынған ақпаратты талдау қала халқының тұрақты даму динамикасын, олардың әлеуметтік-экономикалық өмірінің құрылымы мен элементтерін көрсетеді.

Талқылау

XIX-XX ғасырдың басында Петропавл қаласының әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және мәдени дамуын зерттеу революцияға дейінгі кезеңде басталған. Осы уақытта Петропавл туралы ақпаратты қамтыған көптеген жол көрсеткіштері жарық көрді. Бұл жарияланымдарда қала халқының саны, сауда мен өнеркәсіптің дамуы,

әлеуметтік және мәдени саланың жағдайы туралы жекелеген мәліметтер қамтылды. Бұл еңбектерді И.И. Завалишин, И.П. Фальк, М.А. Леонов, П.А. Словцов, Ф.Н. Усов, А.П. Семенов, М. Красовский сияқты зерттеушілер жазған. Алайда, сауда дамуының динамикасын және көпестер санының өсуін талдауды тек М. Красовскийдің 3 бөлімнен тұратын еңбегінің 2-ші бөлімінде ғана кездестіруге болады [2].

Өлкетанушы М.А. Морозовтың «Петропавловск в дореволюционных литературных источниках. Очерки» атты еңбегін талдау және ондағы XIX ғасырдағы Петропавл қаласының әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы әртүрлі ақпараттың оны әуесқойлар – медиктер, кәсіпкерлер, шенеуніктер тарапынан жазылғанын көрсетеді.

XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы кеңестік тарихнамада XIX-XX ғасырдың басындағы Петропавл қаласының әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері бойынша тарихы іс жүзінде зерттелмеді. Тек 50-жылдары қаланың 200 жылдық мерейтойына орай Петропавл педагогикалық институтының оқытушысы А.И. Семенов мұрағат материалдары негізінде қаланың іргетасы қаланғаннан 1952 жылға дейінгі даму тарихын баяндайтын монография дайындады [3]. Алайда, кітап 2010 жылға дейін жарық көрмеді, оның машинамен басылған данасы тарихи-өлкетану мұражайында сақталды. Енді ғана бұл кітап оқырмандарға қолжетімді болды.

1960 жылдардың басына дейінгі кеңестік тарихнама XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан қалаларының әлеуметтік және экономикалық дамуына байланысты мәселелерді зерттеуді басымды әрі іргелі зерттеу сұрақтарының қатарына қоймады. Сонымен қатар, бұл кезеңде қалалар тарихын зерттеу теміржол көлігінің тарихын [4], Қазақстан халқының көпұлтты құрамының қалыптасуын зерттеу арқылы жарықтандырылады [5]. XIX-XX ғасырлардың басындағы шаруалардың қоныс аударуына байланысты демография мәселелерін Н.В. Алексеенко, В.С. Черников және басқалары зерттей бастайды.

XX ғасырдың 80-жылдарында Қазақстан қалаларының тарихын белсенді зерттеу басталды, бұған «История городов Казахстана» атты тарихи еңбектер сериясының пайда болуы ықпал етті. 1985 жылы Петропавл қаласы туралы кітап жарық көрді [6]. Кітапта XIX ғасырдың басында елдің шығысындағы ірі сауда орталығына айналған Петропавлдың негізі қалануы мен даму тарихы, өнімнің Ресейге қосылуындағы рөлі баяндалады. Кең ауқымды деректанулық қорда азамат соғысы жылдарындағы Кеңес өкіметінің қалыптасу және даму кезеңдері, халық шаруашылығын қалпына келтіру және социалистік құрылыс кезеңі ашып көрсетілген. Кітап революцияға дейінгі кезеңдегі Петропавлдың әлеуметтік-экономикалық дамуын талдау арқылы қала тарихын баяндайтынын және жұмысшылар мен шаруалардың қанаушыларға қарсы революциялық жағдайдың пісіп жетілуі мен таптық күресінің фактілеріне толы екенін атап өткен жөн.

1990 жылдардың басынан бастап Отандық тарихнамада әдіснамалық тәсілдер өзгерді, Қазақстан тарихындағы қалалар тарихын және жалпы этно-демографиялық мәселелерді қамтитын мәселелер шеңбері айтарлықтай кеңейді. Шығыс Қазақстан қалаларының тарихын Ж.К. Қасымбаев белсенді зерттейді [7]. Этнодемографиялық, миграциялық үрдістер тарихын зерттеуге Н.Ә. Масановтың жетекшілігімен ғалымдар тобының «История Казахстана: народы и культуры» атты еңбегі маңызды үлес қосты, онда республиканың барлық аймақтары халқының тарихи ретроспективада қалыптасу ерекшеліктері баяндалады [8].

Қазіргі заманғы ресейлік Омбы мен Барнаул қалаларының зерттеуші тарихшылары зерттеу кезеңіндегі Азиялық Ресей қалаларының даму мәселелерін әзірлеуге және Қазақстан қалаларымен мәдениетаралық байланыстарды зерттеуге елеулі үлес қосты [9].

Атап айтқанда, А.П. Толочко XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Петропавлдың шаруашылық және әлеуметтік-мәдени даму тарихына қатысты бірқатар мәселелерді қарастырды. Т.К. Щеглованың еңбегінде капитализм кезеңіндегі Дала өлкесінің уездік қалаларының, соның ішінде Петропавлдың да шаруашылық дамуына жәрмеңке саудасының әсеріне елеулі орын берілген [10].

Соңғы 10-15 жылда Петропавл және Солтүстік Қазақстан облысының тарихы бойынша тарихи-өлкетанушылық әдебиеттер жаңа ғылыми-көпшілік басылымдармен толығуда. Өлкетанушылардың көптеген жарияланымдары мерзімді баспасөз беттерінде және интернет-сайттарында, Петропавл қаласы тарихының әртүрлі аспектілерін қамтитын мақалалар жинақтарында жарық көруде, мұның барлығы туған қала тарихына деген қызығушылықтың үздіксіз өсіп келе жатқандығын көрсетеді. Олардың арасында Қ. Мұқанов, В. Яворская, Т. Макарова, Т. Васильева, М.М. Мелехин және басқалардың еңбектерін жатқызуға болады.

Нәтижелер

XIX-XX ғасырдың басында Петропавл халқының саны мен мәртебесі бойынша шағын қалаға жатқызылды, оның этникалық құрамы мен халқының саны Петропавл бекінісінің салынуымен және кейіннен үлкен қалаға айналуымен байланысты тарихи үрдістерге тәуелді болды.

Петропавл халқының құрамы көпұлтты және ол әр түрлі тарихи процесстің нәтижесінде өзгеріп отырды. Оған ең алдымен шекаралас Ресей империясымен орналасуына және оның түрлі аймақтарынан келген көпестер мен саудагерлерді тартуына байланысты. Қала және Солтүстік Қазақстан өңірі ұлт-азаттық қозғалыстарына қатысушыларды жер аударатын географиялық орын ретінде, сондай-ақ жақын маңға қоныстанып, қала тұрғындарының санын толықтырған әртүрлі ұлттағы шаруалардың ерікті қоныс аудару мекені ретінде де пайдаланылды. Осылайша, қала халқының көпұлтты құрамы қаланың пайда болуы мен қалыптасуының тарихи жағдайларымен анықталды.

Қазақ халқы қаланың 1/4 бөлігін құрады. Аздаған топтарды украиндар, еврейлер, немістер, поляктар құрады [6, 48 б.]. Қала халқының басым көпшілігін орыстар құрады, олардан кейінгі екінші үлкен топты татарлар құрады (шамамен 1/3). Замандастары пікірінше: «Қазіргі уақытқа дейін жергілікті, далалық, Орта Азиялық саудадағы жетекші маңызын сақтай отырып, Петропавл қаласы халқының құрамы жартылай азиялық, жартылай мұсылмандық сипатта, халықтың 30%-ға дейінгі мұсылмандар: татарлар, бұқарлықтар, ташкенттіктер, қырғыздар, негізінен мал шаруашылығы өнімдерімен сауда жасайды» [11].

Атап өту керек, «Обзоры Акмолинской области» бәрі бірдей халықтың ұлттық құрамы туралы дәл ақпаратты қамтымайды. Мысалы, 1894 жылға дейінгі статистикалық есептер халықтың ұлттық тиесілігін мүлдем ескермеген, барлық «орыс емес» халықты «бөтендіктер» сословиесіне қосып, оның ішінде тек қырғыздар мен Орта Азиялықтарды ғана бөлген.

1894 жылдан кейін және оған дейінгі кезеңде қала халқының көп бөлігін славяндар (орыстар және 1910 жылдан бастап украиндар) құрады, олар сословиелік қатынаста казактар, шаруалар, дворяндар, шенеуніктер ретінде ұсынылды. Орыстар мен украиндар Петропавлға казактар мен шаруалардың қоныс аудару қозғалыстары барысында келді және ішінара қалада қоныстанды. «Украиндардың елеулі топтары қазақ даласының аумағында XIX-XX ғасырлар тоғысында Ресей империясынан шаруалардың жаппай қоныс аудару кезеңінде пайда болды. Қоныс аударушылар негізінен Полтава, Харьков, Таврия, Херсон, Екатеринослав және Киев губернияларынан келді» [12, 174-175 бб.].

Қала халқының үлкен тобын татарлар құрады, олар туралы М.А. Морозовтың кітабында Ц.А. Белиловскийдің «Медико-статистический и санитарный очерк города Петропавловска» атты дереккөзінде сипатталған [1, 52 б.]. Татарлар қала халқының саны бойынша екінші этнос болып табылады. 1760 жылы патша үкіметі Ертіс бойына қоныстануға рұқсат берді, бұл Петропавл бекінісінде татарлардың пайда болуына себеп болды. 1834 жылы 3923 тұрғынның ішінде татарлар 5%-ды құрады. XIX ғасырдың екінші жартысында Петропавлға Еуропалық Ресей мен Сібірден көптеген татар отбасылары қоныс аударған кезде татарлардың саны артты [6, 39 б.]. XIX ғасырдың соңында қалада татар кварталдарының, мешіттердің, медреселер мен мектептердің дамыған желісі болды. Татарлар ұсақ қолөнермен, тері илеу кәсібімен, халықтың шұғыл тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз етумен айналысты, бірақ негізгі кәсібі сауда болды. Петропавлда олардың қоныстану орнын тандауына екі жағдай қолайлы болды: біріншісі – жергілікті халықпен қарым-қатынаста тілдік проблемалардың болмауы, екіншісі – Ислам дінінің ортақтығы. Хусаиновтар, Яушевтер, Абдрашитовтар және басқа да татар көпестері Қостанайда, Ақтөбеде, Ырғызда, Қарабұтақта май шайқау, сабын қайнату, мал сою орындарын, қоймалар мен сауда үйлерін ашты. Қазақстандағы татар кәсіпкерлігінің тарихына Бирушев, Муратов, Ақчуриндер, Тюменевтер, Шамсутдиновтар, Дәулеткелдеевтер, Табеев ағайындылары, Валит Янгузаров есімдері енді [1]. Осылайша, Петропавлда қаланың барлық халқының үштен бір бөлігін татарлар құрады.

Қазақтар Петропавл қаласының іргетасының қалануында тұрса да, қала халқының құрамындағы үлес салмағы азырақ болды. Мысалы, 1834 жылы 3923 тұрғынның ішінде қазақтар небәрі 1%-ды құрады. XIX ғасырдың соңына қарай олардың саны көбейді, бірақ славяндардың қоныс аударуының барысында да олардың пайыздық өлшемі төмен күйінде қалды. 1886 жылы қалада тек шамамен мың жарым қазақ (жалпы 13985 тұрғынның ішінде) тұрды. Қоныс аудару қозғалысының жаппай сипаты Ақмола облысы халқының жалпы санындағы қазақтардың үлес салмағының төмендеуіне әкелді. 1882 жылдан 1915 жылға дейінгі кезеңде облыстың барлық уездерінде төмендеу байқалды [13, 15 б.]. Петропавлда қазақтардың саны уездерге қарағанда әрқашан аз болды, өйткені даланың таза ауасы мен шексіз кеңістігіне үйренген халыққа қалалық өмір салты жат болды.

Ц.А. Белиловский Петропавл этностарының негізгі кәсібін анықтай келе, қазақтар (қырғыздар) «басқалардың (татарлар, орыстар) қызметінде», көлік саласында, ұсақ саудамен айналысады деп жазады [1, 52 б.]. XX ғасырдың басында қазақтар тіпті теміржол шеберханаларының жұмысшылары арасында да болған. Олар Петропавлдағы ұлттық пролетариаттың алғашқы өкілдері еді. Қала тұрғындарының, соның ішінде қазақтардың санына эпидемиологиялық аурулар әсер етті. «Қазақтар шешек эпидемиясынан қатты зардап шекті – барлық науқастардың үштен біріне дейін қайтыс болды. Шешектен басқа, халықтың едәуір бөлігі сүзек, тырысқақ, мешел, дифтерия, оба ауруларынан зардап шекті» [13, 16 б.].

Қала халқының ішінде поляктар, еврейлер, немістер, армяндар, финдер, Орта Азиялықтар одан да аз бөлігін құрады. Мысалы, еврейлер Петропавлға Еуропалық Ресейден қоныс аударды. Дала өлкесінде тұру құқығын алу онай болмағандықтан, мұндағы еврейлердің саны бірте-бірте көбейді. Біреулері әскери қызметін аяқтағаннан кейін Қазақстанда қалса, екіншілері шаруа-қоныс аударушылар қатарында келді.

1827 жылы Ресей императоры I Николай еврейлер үшін әскери міндеттілік туралы жарлыққа (кантонистер) қол қойды, оған сәйкес жыл сайын патша армиясы әр мың еврей еркекке 12 жастан 25 жасқа дейінгі 10 рекрутпен толығы тиіс болды. Кәмелетке

толғандар әскери қызметке жіберілді, ал жасөспірімдер Ресей империясының шалғай аймақтарындағы кантонистік мектептерге «қызметке даярлану үшін» жіберілді. Осылайша, көптеген еврей жастары Петропавлға да келді, сондықтан да Ц.А. Белиловский петропавлдық еврейлер туралы «жер аударылғандар немесе отставкадағылар» деп жазуы кездейсоқ емес [1, 53 б.]. Өлкетанушы М.И. Бенюхтың жеке қорынан алынған Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігіне негізделген мәліметтер келесі сандарды көрсетеді: «1873 жылы олардың саны 109 адам болса, 1887 жылы олар 275 жанға жетті [14, 64 п.]. Петропавлдағы олардың негізгі қызметі ұсақ сауда, сондай-ақ ішімдік сататын орындар – кабактар ашу болды. Еврейлер арасында дәстүрлі түрде музыканттар, тігіншілер, етікшілер және басқа да шеберлер болған.

Поляктар Петропавлда XIX ғасырдың 30-жылдарында, патшалық Ресейден Қазақстан аумағына самодержавиенің саяси қарсыластары, азаттық үшін күрескерлер жер аударылған кезде пайда болды, олардың арасында поляктар едәуір бөлікте болды. Алайда, зерттеу кезеңіндегі Петропавлдағы олардың саны салыстырмалы түрде аз болды. Қалада жер аударылғандардың болуы 1860 және 1868 жылдары тіркелген. А.И. Семенов олардың мұнда бекініс пайда болған алғашқы жылдарында-ақ болғанын жазады. Мысалы, 1830–1831 және 1863 жылдардағы поляк көтерілістеріне қатысушылар 68 және 102 адам 1883 жылғы амнистияға дейін Петропавлда жер аударылуда болды, одан кейін тірі қалғандары Польшаға отанына оралды. А.И. Семенов сонымен қатар Ресейдегі революциялық қозғалыстың дамуымен Петропавлда жаңа жер аударылғандар, атап айтқанда, народниктер қатарынан пайда бола бастағанын атап өтеді [3, 55-56 бб.]. Неміс ұлтының өкілдері де қала тұрғындарының қатарында болды. Олардың алғашқылары шаруалардың ерікті қоныс аударуы барысында келді. Екінші немістер, австриялықтар, венгрлер I дүниежүзілік соғыс жылдарында майданда тұтқынға түскеннен кейін тылға жіберілуі нәтижесінде қала халқының санын белсенді түрде толықтыра бастады. Солтүстік Қазақстан өлкетанушысы М.М. Мелехин келесі мәліметтерді келтіреді: «1917 жылдың басында уездік Петропавлда 2200 тұтқын болды, олардың шамамен әр екіншісі неміс еді... Алғашқы әскери тұтқындар Петропавлға 1914 жылдың соңында келді. Олар концлагерьлерде, казармаларда тұрып, теміржолда, ет консервілеу зауытында жұмыс істеп, көшелерді төсеп, тұрғын үйлер мен қойма үйлерін салды» [15, 65 б.].

Финндер, мордвалар және армяндар Петропавлда тек Ішкі істер министрлігінің Орталық статистика комитеті 1910 жылы шығарған «Города России в 1910 г.» жинағында ғана аталады. Этникалық құрам, тіпті қала халқының жалпы саны да Петропавлдың өзіндегі адамдар үшін жасалған ішкі, күнделікті өмір мен жағдайларға тікелей байланысты болды. Тарихи ретроспективада Петропавл халқы әрине үнемі өсіп отырды. Тек екі уақыт аралығы ғана ерекшелік құрайды: 1860-1862 және 1912-1913 жылдар. Дереккөздерде Петропавл халқы санының қысқару себептері айтылмайды. Алайда, төменде қарастырылған осы кезеңдегі оқиғалар қала халқы санының өзгеруіне әсер етті:

1860-1862 жылдардағы бірінші демографиялық құлдыраудың бір факторы Петропавл қаласы халқының санының азаюына әкелген - ол өрттер болды. 1864 жылғы Тобыл губерниясының естелік кітапшасында былай деп жазылған: «1861 жылдың мамырында болған соңғы өрт басқаларынан әлдеқайда ауыр болды, 400-ге дейін үй жанып кетті және көбінесе қаланың кедей тұрғындары зардап шекті. Дегенмен, әрбір өрттен кейін Петропавлға үкімет пен қайырымдылық жасаушылар көмектесті, сондықтан белсенді және саудагер қала қайтадан салынып, өзіне келтірілген жараларды

тез ұмытады» [16, 80 б.]. 1863 жылдың мамырында Петропавлда 4 ірі өрт болды, олар 81 құрылысты жойып, қала тұрғындарын қатты қорқытты, сондықтан өрттің жалғасуы туралы қауесеттер «көптеген тұрғындарды, өрттен зардап шеккендерді де, зардап шекпегендерді де барлық мүлкімен қаладан кетуге мәжбүр етті, біреулері жақын мандағы ауылдарға, екіншілері қала маңындағы уақытша тұрақтарға кетті» [3, 71 б.].

Петропавл тұрғындары санының азаюының тағы бір себебі Сібір желілік казак әскерінің 1861 жылы Сібір казак әскері (СКӘ) болып қайта құрылуы болғанын атап өткен жөн. Осы уақыттан бастап казак әскерінің міндеттерінен шекараны күзету қажеттілігі алынып тасталды, бұл басқа жерлерге ауыстырылған қажетті әскери қызметшілердің санын қысқартуы мүмкін.

Халық саны динамикасындағы екінші құлдырау 1912 жылы, біздің ойымызша, 1910 және 1911 жылдардағы астықтың шықпауы, сондай-ақ шөпті жойып, қысқа шөп дайындауға мүмкіндік бермеген ыстық пен жаңбырлардың салдарынан малдың азықсыз қалуымен түсіндіріледі. Нәтижесінде шаруалар күзде малды арзан бағаға өткізді, бұл сауда мен өңдеу өнеркәсібінің дамуына ықпал етті, бірақ шаруа мен малшының қалтасына соққы болды. Бұл қалаға уақытша еңбек миграциясын тудырды [3, 71 б.]. Осылайша, 1912 жылы халық санының азаюы алдыңғы 2 жылда аштық пен азықсыздық салдарынан қалаға жұмыс іздеп келген ауыл тұрғындарының кетуімен, климаттық жағдайлардың нашарлауымен және қоныс аударушылардың отанына кетуінің артуымен байланысты болды.

Петропавлдағы этнодемографиялық процестерге саяси және экономикалық себептер әсер етті, бұл қаланың этникалық құрамы мен халқының санын өзгертті, әсіресе Ресей империясындағы капиталистік қатынастардың қарқынды дамуына байланысты белсенді түрде жүрді. Ресеймен шекаралас қалаларда 1897 жылғы халық санағы бойынша келесі әлеуметтік сословиелер болды – жеке және тұқым қуалайтын дворяндар, шенеуніктер, көпестер, мешанелер, шаруалар, төменгі әскери шендер, отставкадағы әскери шендер, солдаттар, казактар, жер аударылған қоныстанушылар, шетелдік азаматтар.

Петропавл қаласы халқының сословиелік құрамы туралы мәліметтер бізде тек 1860 жылдан бастап бар, бұған дейін халық санын сословиелік принцип бойынша есепке алу жүргізілмеген. Қаланың дамуында көпестер сословиесі маңызды рөл атқарды. Қалада саудамен казактар да, шаруалар да айналысқанымен, адамға сауда жүргізуге рұқсат беретін куәлік берілгеннен кейін ғана ол көпестер қатарына жатқызылды. Қала элитасы қатарына дворяндар, шенеуніктер, қалада ұсынылған барлық діндердің дін қызметкерлері және құрметті азаматтар жатқызылды.

Петропавлдағы көпестердің саны 1864 жылы көбейді, бұл 1859 жылдан 1863 жылға дейінгі көптеген аштық жылдарының салдарынан болды, бұл туралы Красовский атап өтті [2, 69 б.]. Осы жылдары негізгі табысынан айырылған ең дәулетті шаруалар саудамен қосымша айналысуға мәжбүр болды, өйткені бұл қол жетімді шаруашылық түрлерінің ішіндегі ең тиімдісі еді. Алайда бұл үрдіс тұрақты болған жоқ. 1898 жылдан бастап-ақ сауда кәсіпорындарының ірілену процестеріне байланысты көпестер санының қысқаруы байқалады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында теміржолдың пайда болуымен сауда одақтары мен шетелдік сауда фирмаларының өкілдіктері, қоймалар басты рөл атқара бастады, биржа мен банктер пайда болды, бұл алдыңғы кезеңмен салыстырғанда сауда формаларының неғұрлым жоғары даму деңгейін көрсетеді. Мұның бәрі ұсақ саудагерлер санының азаюына және ірі кәсіпорындардың айналымының ұлғаюына әкелді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен көпестер санының қысқаруы байқалады. «Обзор Акмолинской области за 1914 год» шолуында

былай делінген: «...ең қызған сауда кезінде соғыс жарияланды және шаруалар да, мал өнеркәсібімен айналысушылар да жәрменкелерді тастап, әскер қатарына қосылуға мәжбүр болды» [11, 37 б.] (Обзор, 1914:37). Әрине, соғыс ауыр әлеуметтік-экономикалық катаклизмдерді тудырды, олар Петропавлдың майдан шебінен алыс орналасқанына қарамастан, жергілікті тұрғындар мен жаңа қоныс аударушылардың өміріне әсер етті.

Қала тұрғындарының едәуір бөлігін, әсіресе қала мәртебесі пайда болғанға дейінгі кезеңде әскери шенділер мен олардың бөлімшелері құрады. ХІХ ғасырдың 60-жылдарының соңында әскери казактар санының азаюы және оған жауап ретінде шаруалар санының өсуі байқалады. Бұл екі себеппен түсіндіріледі: 1) «казактардың бір бөлігі жаңадан құрылған Жетісу казак әскеріне ауыстырылды»; 2) «1869 жылы офицерлерге, отставкадағы және қызмет етпеген казактарға казак сословиесінен шығуға рұқсат берілді» [17, 12 б.]. 1914 жылдан басталған мобилизация да Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында әскерилер мен шенеуніктер санының азаюына себеп болған болуы мүмкін.

Солтүстік Қазақстанда шаруалар мен мешанелер санының алғашқы елеулі өсуі 1880 жылдардың басына жатады, ол кезде шаруалардың бір бөлігінің қоныс аударуын заңдастырған «Шаруалардың бос қазыналық жерлерге қоныс аударуы туралы уақытша ережелер» қабылданды. Барлық көрсетілген сословиелер өкілдері санының неғұрлым белсенді өсуі ХІХ ғасырдың 90-жылдарында шаруалардың белсенді қоныс аударуы және Ұлы Сібір теміржолының құрылысы басталғаннан, әсіресе, Столыпин аграрлық реформасы жылдарындағы шаруалардың өсуінен басталды. Солтүстік Қазақстанда қоныс аударушы шаруалардың қоныс аудару және бейімделу процесі әрқашан сәтті болған жоқ. Мәселен, 1914 жылы қоныс аударушылар үшін жер учаскелері «37000 десятинаға кем дайындалды, бұл жұмыстарды төлеу үшін 23000 рубль қажет болар еді» [11, 12-б.]. Бұл қысқарту басталған соғыс пен бөлінетін қаражаттың азаюынан болды. Нәтижесінде уезде қоныстанбақшы болған шаруалар Петропавлда қалып, 1914 және 1915 жылдары шаруалар санының күрт өсуіне әкелді.

Ұлы Сібір теміржолының құрылысы теміржолда жұмысшы кадрларының санын арттыру қажеттілігін тудырды. ХІХ ғасырдағы Петропавл өнеркәсібі ауылдық жерлердің егіншілік және мал шаруашылығы өнімдерін өңдеді, мұнда көптеген жұмысшылар жұмыс істеді. Қалада және оның төңірегінде май шайқау, былғары, май өндіру зауыттары, жел диірмендері мен жарма тартқыштар жұмыс істеді, онда ешқандай механизмдер болған жоқ. Бастапқыда өнеркәсіптік орындар олардың иелерінің негізгі сауда-дайындау қызметіне қосалқы кәсіп ретінде құрылды. Өнеркәсіптік кәсіпорындар негізінен көпестермен, сондай-ақ қоныс аударушы шаруалармен, казактармен, ішінара дворяндармен қалыптасты. Қаланың ірі кәсіпорындарында бу қозғалтқыштары қолданыла бастады.

Ақмола облысының шолулары Петропавл қаласындағы жұмысшылардың санын келтірмейді, оларды мешанелерге жатқызады. А.И. Семеновтың айтуынша, Петропавлдағы өнеркәсіптік пролетариат 1895 жылы теміржол шеберханалары ашылғаннан кейін пайда болды. Оның зауыт және қолөнер жұмысшылары түріндегі ізашарлары болды. 1881 жылы Петропавлда 406 жұмысшысы бар 57 шағын зауыт болды. Бұдан басқа, қолөнер шеберханалары да болды. 1893 жылы олардың саны 446 қолөнершісі бар 206-ға жетті. Шеберханалардан басқа, қалада жеке қолөнершілер де болды: нан пісірушілер, қасапшылар, ағаш ұсталары, тас қалаушылар, шатыр жабушылар, сылақшылар, су тасушылар. 1893 жылы барлық қолөнершілердің жалпы саны 843 адамды құрады [3, 57 б.]. «1912 жылы қалада 1678 жұмысшысы және 1266 мың

рубль өнімділігі бар 137 «фабрика» болды» [18, 81 б.]. Петропавл кәсіпорындары жұмысшылар саны және экономикалық айналымдары бойынша өсті. Мәселен, «1915 жылдың қыркүйегінде Петропавлда бүкілресейлік маңызы бар консерві зауыты ашылып, онда шамамен 1 мың жұмысшы жұмыс істеді» [19, 20 б.].

Ең аз санды азаматтар қатарына жер аударылғандар мен дворян емес тектен шыққан зиялылар жатты. Петропавлда мұндай зиялылардың болуы 1868-1887 жылдары тіркелген. Кейіннен Шолуларда олар мүлдем аталмайды. Мүмкін, олардың пайда болуы қаладағы оқу орындарының дамуымен байланысты болған шығар, олардың біріншісі - әйелдер училищесі 1864 жылы ашылды. 1882 жылы қалада әйелдер прогимназиясы, қалалық үш кластық училище, станицалық ерлер мен әйелдер училищелері, қырғыз балаларына арналған интернат және мешіттер жанындағы мектептер жұмыс істеді [1, 33-40 бб.]. Оқу орындарының пайда болуы оқыту үшін білімді адамдардың болуын талап етті, олар басқа сословиелерге жатқызылған различиндер еді.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында Петропавл халқының этникалық құрамы мен санына саяси, әлеуметтік-экономикалық процестер өз рөлін атқарды. Петропавл қаласы қоғамының сословиелік құрылымының дамуына әсер еткен факторлар: 1) патша әкімшілігінің өңірдегі саясаты; 2) өңірдің экономикалық даму процестері (сауда формаларының өзгеруі, сауда кәсіпорындарының іріленуі, кәсіпорындар санының өсуі, өнеркәсіптің қалыптасуы, теміржол құрылысы); 3) Ресей империясындағы миграциялық процестер (шаруалардың қоныс аударуы, жер аудару, армияда қызмет ету).

Ең көп санды сословиелердің санының динамикасы келесі факторлардың әсерінен өсу жағына өзгерді: 1) Қазақ даласына қоныс аудару үдерісінің жандануымен; 2) Ұлы Сібір темір жолының салынуымен; 3) Темір жол құрылысына жер қажет болуына байланысты шаруалардың жер үлестерінің бір бөлігінің тартып алынуымен; 4) Шаруаларға бөлінген учаскелердегі жер өңдеу жағдайының нашарлығымен және 1910–1911 жылдардағы астықтың шықпаушылығы. Петропавлдағы шаруалар, мешандар және әскери сословиелер санына теріс әсер еткен факторлар: 1) Мешандардың жеткіліксіз қолөнерлік біліктілігіне байланысты күйреуі; 2) Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында әскерге шақырылуы.

Қорытынды

XIX-XX ғасырдың басындағы Петропавл қаласының этнодемографиялық үрдістердің жалпы қорытындысы халық санының өсуі болды. Петропавл қаласы халқының өсуінің хронологиясын шартты түрде кезеңдерге бөлуге болады, олардың әрқайсысына әртүрлі тарихи құбылыстар тудырған көші-қон процестері әсер етті. Сонымен, XIX-XX ғасырдың басын шартты түрде 4 кезеңге бөлуге болады:

1. 1800-1860 жж. - реформаға дейінгі кезең, Ресейден келген іскер адамдар мен казактардың өздігінен қоныс аударуымен сипатталады;

2. 1860-1893 жж. - қалада Сібірдің ұлы теміржолы салынғанға дейінгі реформадан кейінгі кезең, негізінен Еуропалық Ресейден келген шаруалардың өздігінен қоныс аударуымен сипатталды, бұл әкімшілік тарапынан қолдау таппады;

3. 1893-1905 жж. - теміржол құрылысынан Столыпин реформасына дейінгі реформааралық кезең, Еуропалық Ресейден келген кәсіпкерлер мен шаруалардың ең көп ағынын тудырды;

4. 1905-1917 жж. – Столыпин реформасынан 1917 жылғы революцияға дейінгі кезең, ол халықты жаңа шаруалар, кәсіпкерлер және әскери тұтқындар контингентімен толықтырды.

Қарастырылып отырған кезеңде Петропавл халқы санының тез өсуі бұл уездік қаланың Дала өлкесінің ірі көлік және сауда-өнеркәсіп орталығына айналуымен түсіндіріледі, бұған Сібір теміржолы шешуші дәрежеде ықпал етті.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде бірқатар қорытынды жасауға болады:

Біріншіден, қаладағы әлеуметтік өзгерістер көрсеткіштерінің бірі халық санының динамикасы болып табылады, ал тарихи ретроспективада Петропавл үшін негізгі, анықтаушы факторлар - ол механикалық факторлар, әртүрлі себептер бойынша азаматтардың көші-қоны болды.

Екіншіден, халық санының өсуі бүкіл зерттеу кезеңінде орын алды, тек 1860 және 1892 жылдардағы кезеңдерді қоспағанда, олар алдыңғы жылдармен салыстырғанда қала тұрғындары санының қысқаруымен сипатталды. 1894 жылы Сібірдің ұлы теміржолы бойынша қозғалыс ашылғаннан кейін халық санының өсу процесі әлдеқайда қарқынды жүрді.

Үшіншіден, қала тұрғындары санының өсуіне әсер етті: отарлық әкімшіліктің қалаға көпестерді тарту жөніндегі іс-шаралары, шаруалардың қоныс аударуынан туындаған көші-қон, табиғи апаттар – өрттер, су тасқындары, егінсіздік, малдың қырылуы, эпидемиялар, қаладағы нашар санитарлық жағдай.

Ғасырда қала халқының негізгі бөлігін славяндар, татарлар мен қазақтар құрады, олардың арасында Орта Азиялықтар мен еврейлердің саны аз болды, ал XX ғасырдың басында оның этникалық құрамында немістер, поляктар, украиндар, мордвалар пайда болды.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылған АР23488712 «Тәуелсіз Қазақстанның шағын және моноқалаларының күнделікті өмірі (Шығыс өңірінің мысалында)» ГҚ жобасы аясында жазылды.

Әдебиет:

1. Морозов М.А. Петропавловск в дореволюционных литературных источниках. Очерки. - Ленинград, 1991. - 119 с.
2. Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизов. Т. 16, ч. II. - СПб., 1868.
3. Семенов А.И. Город Петропавловск за 200 лет /1752-1952/: исторический очерк. – Петропавловск, 1952. - 209 с.
4. Асылбеков М.Х. Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX - начале XX века. Казахстан в канун Октября. / Под ред. проф. П.Г. Галузо. - Алма-Ата: Наука, 1968. – 284 с. – С.178-213.
5. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). - М., 1986. – 242 с.
6. Петропавловск: Серия «История городов Казахстана» / Ред. В.Я. Басин, А.С. Елагин. - Алма-Ата: Наука, 1985. – 208 с.
7. Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 184 с.
8. Масанов Н.Э. и др. История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие. - Алматы: Дайк-Пресс, 2000. - 608 с.
9. Толочко А.П. Омск в истории русско-казахских экономических, культурных и общественных связей (конец XIX – начало XX вв.): монография. – Омск: Издательство Омский государственный университет, 2010. – 176 с.
10. Щеглова Т.К. Ярмарки юга Западной Сибири в XIX - начале XX в.: Из истории формирования и развития всероссийского рынка. Барнаул: Изд-во АГУ, 2001. – 501 с.

11. Обзор Акмолинской области за 1913 год. Ведомость № 2 Омск, 1914 электронный ресурс URL <https://istmat.org/node/55720> (дата обращения: 10.01.2025).
12. Кабульдинов З.Е. Народ Казахстана: история и современность. – Алматы: Арман ПВ, 2007. – с. 174-175.
13. Самаркин С.В. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Караганда, 2010. – 29 с.
14. СКГА Ф.158. Оп. 1. Д. 13. Л. 64.
15. Мелехин М.М. Немцы на границе Казахстана и Сибири (по документам Госархива Северо-Казахстанской области) // AUS SIBIRIEN – 2005. Научно-информационный сборник. – Тюмень, 2005. - с. 94
16. Памятная книжка для Тобольской губернии на 1864 год / издана делопроизводителем Тобольского губ. стат. комитета В. Ильиным. - Тобольск: Тип. Тобольского губ. правления, 1864. - 454 с.
17. Алексеев В.Н. Этапы и источники формирования славянского населения Казахстана в XVIII – начале XX века // Вестник Евразии (Москва), 2000. - № 2. - С. 5-21 URL <https://cyberleninka.ru/article/n/etapy-i-istochniki-formirovaniya-slavyanskogo-naseleniya-kazahstana-v-xviii-nachale-xx-veka> (дата обращения: 12.02.2025).
18. Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. - Алматы: Казахстан, 1993. – 392 с.
19. Антонова И.В. Обрабатывающая промышленность Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв. (на материалах Северного Казахстана. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - А.-А., 1992 - 25 с. URL <https://cheloveknauka.com/obrabatyvayuschaya-promyshlennost-kazahstana-vo-vtoroy-pолоvine-xix-nachale-hh-vv-na-materialah-severnogo-kazahstana> (дата обращения: 22.02.2025).

References:

1. Morozov M.A. Petropavlovsk v dorevoljucionnyh literaturnyh istochnikah. Oчерki. - Leningrad, 1991. - 119 s.
2. Krasovskij M. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami general'nogo shtaba. Oblast' sibirskih kirgizov. T. 16, ch. II. - SPb., 1868.
3. Semenov A.I. Gorod Petropavlovsk za 200 let /1752-1952/: istoricheskij oчерk. – Petropavlovsk, 1952. – 209 s.
4. Asylbekov M.H. Razvitie seti zheleznyh dorog Kazahstana v konce XIX - nachale XX veka. Kazahstan v kanun Oktjabrja. / Pod red. prof. P.G. Galuzo. - Alma-Ata: Nauka, 1968. – 284 s. – S.178-213
5. Bekmahanova N.E. Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v jepohu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.). - M., 1986. – 242 s.
6. Petropavlovsk: Serija «Istorija gorodov Kazahstana» / Red. V.Ja. Basin, A.S. Elagin. – Alma-Ata: Nauka, 1985. - 208 s.
7. Kasymbaev Zh.K. Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 gg. – Alma-Ata: Nauka, 1990. – 184 s.
8. Masanov N. Je. i dr. Istorija Kazahstana: narody i kul'tury: Ucheb. posobie.-Almaty: Dajk-Press, 2000. – 608 s.
9. Tolochko A.P. Omsk v istorii rusko-kazahskih jekonomicheskikh, kul'turnyh i obshhestvennyh svjazej (konec XIX - nachalo HH vv.): monografija. - Omsk: Izd-vo Om. gos. un-ta, 2010. – 176 s.
10. Shheglova T.K. Jarmarki juga Zapadnoj Sibiri v XIX - nachale XX v.: Iz istorii formirovaniya i razvitija vserossijskogo rynka. - Barnaul: Izd-vo AGU, 2001. – 501 s.
11. Обзор Акмолинской области за 1913 год. Ведомость № 2 Омск, 1914 jelektronnyj resurs URL <https://istmat.org/node/55720> (date of access: 10.01.2025).
12. Kabul'dinov Z.E. Narod Kazahstana: istorija i sovremennost'. – Almaty: Arman PV, 2007. – s.174-175.
13. Samar'kin S.V. Social'no-demograficheskie processy v Severnom Kazahstane v konce XIX – pervoj chetverti HH veka. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. - Karaganda, 2010. – 29 s.
14. SKGA F.158. Op. 1. D. 13. L. 64

15. Melehin M.M. Nemcy na granice Kazahstana i Sibiri (po dokumentam Gosarhiva Severo-Kazahstanskoj oblasti) // AUS SIBIRIEN – 2005. Nauchno-informacionnyj sbornik. - Tjumen', 2005. - S. 94
16. Pamjatnaja knizhka dlja Tobol'skoj gubernii na 1864 god/ izdana deloproizvoditelem Tobol'skogo gub. stat. komiteta V. Il'iny'm .– Tobol'sk: Tip. Tobol'skogo gub. pravlenija, 1864. – 454 s.
17. Alekseenko V.N. Jetapy i istochniki formirovaniya slavjanskogo naselenija Kazahstana v XVIII – nachale XX veka // Vestnik Evrazii (Moskva), 2000. - № 2. - S. 5-21 URL <https://cyberleninka.ru/article/n/etapy-i-istochniki-formirovaniya-slavyanskogo-naseleniya-kazahstana-v-xviii-nachale-xx-veka> (date of access: 12.02.2025).
18. Severo-Kazahstanskaja oblast': stranicy letopisi rodnogo kraja. - Almaty: Kazahstan, 1993. – 392 s.
19. Antonova I.V. Obrabatyvajushhaja promyshlennost' Kazahstana vo vtoroj polovine XIX – nachale HH vv. (na materialah Severnogo Kazahstana. Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. - A.–A., 1992. - 25 s. URL // <https://cheloveknauka.com/obrabatyvayuschaya-promyshlennost-kazahstana-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-hh-vv-na-materialah-severnogo-kazahstana> (date of access: 22.02.2025)

Information about the authors:

Abuov N.A. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Director of the Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Valikhanov in Petropavlovsk, Petropavlovsk, Kazakhstan, e-mail: abuovnur@mail.ru;

Bekmurzina A.N. – corresponding author, Master of Humanities, Senior Lecturer at the Department of «History of Kazakhstan and Law», Manash Kozybayev North Kazakhstan University NPLC, Petropavlovsk, Kazakhstan, e-mail: assel-2009@list.ru.